

УДК 35.01:65.012

**ТЕХНОЛОГІЇ ЕЛЕКТРОННОЇ УЧАСТІ
ГРОМАДЯН У РОЗВИТКУ ГРОМАД
НА ПРИКЛАДІ АСОЦІАЦІЇ ВІДКРИТИХ МІСТ
ТА ПРОЄКТУ «РОЗУМНЕ МІСТО»****THE TECHNOLOGIES OF E-PARTICIPATION
OF CITIZENS IN COMMUNITY DEVELOPMENT
ON THE EXAMPLE OF THE OPEN
SOCIETY ASSOCIATION AND THE
PROJECT «SMART CITY»****Охріменко Г. В.,**

кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри документознавства та інформаційної
діяльності, Національний університет
«Острозька академія» (Осторг, Україна), e-mail:
annaokhrimenko81@gmail.com, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0001-6739-9501>

Okhrimenko G. V.,

Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer in
the Department of Documentation and Information,
National University of Ostroh Academy (Osturga,
Ukraine), e-mail: annaokhrimenko81@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6739-9501>

Описано стан наукової розробки проблеми використання електронної участі для взаємодії громадян та влади, визначено основні категорії, подано характеристику технологій електронної участі громадян в Україні. Висвітлено практичний аспект використання технологій електронної участі громадян у розвитку громад на прикладі Асоціації відкритих міст та проекту «Розумне місто» у деяких містах України (Хмельницька та Рівненська області). Зроблено висновки щодо функціонування цих платформ та наведено низку рекомендацій для покращення електронної взаємодії громадян та органів державної влади. До основних рекомендацій варто віднести: а) систематичну оцінку рівня залучення громадян до процесу прийняття управлінських рішень; б) модернізацію нормативно-правову базу регулювання електронної участі в Україні; в) визначення пріоритетних напрямів у розвитку технологій електронної участі громадян; г) популяризацію технологій електронної участі громадян через засоби масової комунікації.

Ключові слова: електронне врядування, електронна участь, технології електронної участі.

In the paper researcher describes the structure of the new methods of using e-participation for the interaction of citizens and governance, the recognizes the categories and describes the technologies of e-participation of citizens in Ukraine. Thus, the issue illustrates the technologies of e-participation of citizens in community development on the example of the Open Society Association and the project «Smart City» (based on cities of Khmelnytsky and Rivne's regions). The author regarded the conclusions about the functions of these platforms and recommended a few moments for improving the e-participation of citizens. The main recommendations are: a) the systematic assessment of the level of involvement of citizens in the process of managerial decisions; b) modernization of the legal and regulatory framework for regulating e-participation in Ukraine; c) determination of priority directions in the development of technologies of e-participation of citizens; d) popularization of technologies of e-participation of citizens through mass media.

Keywords: electronic governance, e-participation, technologies of e-participation.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку інформаційно-комунікаційних технологій доцільним є планування та реалізація процесу прийняття важливих рішень владою та громадянами із форми традиційного діалогу на електронний. Електронне врядування надає низку переваг: по-перше, спрощує процедуру звернення громадськості до влади, по-друге, надає змогу органам влади активізувати громадян до

участі в управлінні та розбудові демократичного громадянського суспільства.

Електронна участь громадян є однією з найважливіших складових процесу прийняття рішень, а тому держава має потурбуватися про механізм її ефективної реалізації. Саме для цього створюються нові технології із урахуванням нагальних потреб суспільства та технічних можливостей. Ініціативність в цьому питанні має належати як владі, так і громадянам. Окрім цього, важливим також є нормативно-правове забезпечення електронної участі в Україні. Загалом, впровадження електронної участі є процес прийняття важливих суспільних рішень зможе подолати бар'єр недовіри між громадськістю та представниками влади, оскільки внесе деяку прозорість у роботу останніх.

Аналіз досліджень та публікацій. Питання електронної участі громадян та технологій її реалізації досліджували такі зарубіжні дослідники як І. Суша та А. Гронлунд [10], які досліджували електронну участь як сукупність політичних та медіа теорій. Автори наголошують, що однією з ключових проблем у дослідженнях на сучасному етапі є розрив, що існує між цими двома тематичними сферами. Вітчизняні науковці також досліджували електронну участь, зокрема Н. В. Грицяк та С. Г. Соловійов. Вони вважають, що використання інформаційно-комунікаційних технологій для залучення громадян до прийняття важливих рішень та вирішення питань є важливою передумовою, однак не означає якість. На їхню думку «необхідне активне сприйняття та компетентне посередництво, саме це визначальні фактори ефективних електронних комунікацій. На шляху до електронного залучення громадян до вироблення політики стоять організаційні, а не технологічні чинники» [3, с. 24]. У праці української дослідниці Н. Ротар [7] зазначається, що суміжним до електронної участі явищем є транспарентність: синхронні дії влади і суспільства, що забезпечують демократичне перетворення інформаційного суспільства.

Мета дослідження: визначити особливості реалізації технологій електронної участі громадян на прикладі проєктів «Розумне місто» та Асоціація відкритих міст.

Виклад основного матеріалу. Електронна участь громадян варто окреслювати як складову електронного врядування. На нашу думку, найбільш конкретизованим в даному контексті можна вважати визначення українських дослідників С. Кулик та О. Кравчук, котрі вважають, що «електронне врядування – це використання інформаційно-телекомунікаційних технологій державними органами з метою обміну інформацією з громадянами та підприємствами, прискорення та ефективнішого надання державних послуг, забезпечення внутрішньої ефективності взаємодії уряду із суспільством, зменшення витрат та реструктуризації адміністративних процесів» [5, с. 100].

Електронне врядування складається з трьох важливих елементів взаємодії: держави та громадян

(G2C), держави та бізнесу (G2B), а також взаємодії органів влади між собою (G2G). Для громадян відкривається доступ до публічної інформації, пришвидшується та стає більш ефективним надання адміністративних послуг, з'являється можливість впливати на прийняття та реалізацію важливих державних рішень. Представники бізнесу отримують спрощений та швидший доступ до органів державної влади, що в свою чергу допоможе ефективніше та результативніше співпрацювати бізнесу та владі. Для органів влади це дасть змогу координувати свої дії, оперативно вирішувати різного роду завдання, підвищити якість надання адміністративних послуг, бути відкритими та прозорими у своїй діяльності перед суспільством [6, с. 65].

У рамках проведеного опитування ООН у 2016 році електронна участь визначається як «процес залучення громадян до участі у формуванні державної політики та прийнятті рішень та до процесу розробки та надання публічних послуг з метою активізації громадської участі в державному управлінні, а також для того, щоб цей процес був партиципаторним (активна участь), інклюзивним (широка доступність) та деліберативним (діалог)» [11].

Електронна участь передбачає три етапи:

- е-інформування (e-information) – надання інформації про діяльність органів влади он-лайн;
- е-консультації (e-consultation) – організація консультацій з громадськістю он-лайн;
- е-рішення (e-decision-making) – безпосереднє залучення громадян до процесу прийняття рішень за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій [9].

Загалом, між традиційними формами участі громадян та електронними не існує кардинально суттєвої різниці, навпаки, це практично ідентичні форми з відмінністю лише в тому, що електронна участь передбачає розширення попередньо створених та запровадження абсолютно інноваційних способів участі громадян в державних справах, шляхом застосування інформаційно-комунікаційних технологій. Залучення громадян до процесу прийняття рішень має важливе значення через такі причини: 1) активна участь у виробленні рішень має внутрішню цінність з точки зору поглиблення демократії та більш відповідального і прозорого управління; 2) громадяни матимуть можливість впливати на економічну ситуацію, наприклад на те, яким чином слід витратити податки, які послуги слід надавати та де їх надавати; 3) електронна участь відкриває можливості повноцінно сформулювати свої вимоги та пропозиції до державної політики тим людям, для яких у повсякденному житті існують суттєві бар'єри для цього, передусім це стосується громадян з особливими потребами; 4) залучення нових ресурсів та скорочення непотрібних витрат, оскільки розуміння потреб громадян заохочує до інноваційного партнерства між владою, бізнесом, науковими колами, неурядовими організаціями та населенням; 5) даючи можливість людям

активно брати участь у процесі управління, можна отримувати ресурси з точки зору часу, зусиль, ідей та досвіду [2].

Відповідно до результатів опитування ООН «United Nations E-Government Survey 2016», Україна посідає 32 місце серед 193 країн за показником індексу електронної участі з результатом у 0,7458. Найбільшого прогресу досягнуто у частині розвитку електронних консультацій – з 27% до 84% та електронної участі у прийнятті державних рішень – з 0 до 42,9%. Також більше ніж у двічі зріс індекс он-лайн послуг – з 0.2677 до 0.5870 [11]. Окрім цього, з урахуванням розвитку функціональних можливостей порталу надання адміністративних послуг iGov.org.ua, варто очікувати у наступному звіті ООН за 2018 рік, що Україна може бути відзначена на значно вищому місці.

Окрім запропонованих у звіті ООН технологій, відповідно до Рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи країнам-учасникам Ради Європи з електронної демократії від 2009 року, інструменти електронної участі громадян наступні: а) надання інформації; б) простий запит та запит, що вимагає підготовки експертного висновку; в) он-лайн коментарі (врахування думки всіх зацікавлених осіб); г) оцінка публічних проектів та громадська експертиза; д) включення до громадської ради; е) громадський контроль; є) створення груп е-участі (e-community); ж) неструктуровані обговорення (e-deliberation); з) вирішення конфліктних ситуацій он-лайн (e-mediation); і) міське планування і питання захисту навколишнього середовища [8].

Наразі існує чимало проектів, створених за ініціативи активних та свідомих громадян, що стосуються практично всіх сфер суспільного життя, проте, варто зупинитися на таких, що мають локальне напруження, але працюють на загальнодержавному рівні. Це проекти «Розумне місто» та Асоціація відкритих міст.

Вибір саме цих проектів обґрунтовано тим, що вони працюють у двох напрямках. По-перше, вони направлені на громадян, враховують їх потреби, ідеї та ініціативи, а також мобілізують ресурси на вирішення важливих питань. По-друге, це допомога владі, котра проявляється в тому, що проаналізувавши потреби окремих громад, можна сформулювати програму, яка забезпечить вирішення схожих проблем на державному рівні. Ще одним критерієм у відборі стала багатофункціональність даних проектів.

Досліджувані проекти реалізуються за допомогою веб-сайтів, тому доцільним є детальний аналіз їх структурно-функціонального аспекту.

1) Асоціація відкритих міст (далі – Асоціація) є добровільним та неприбутковим об'єднанням органів місцевого самоврядування. Асоціацію було зареєстровано 3 грудня 2015 року. Її засновниками виступили 9 міст і 1 селище з різних регіонів України, зокрема міста Луцьк, Чернівці, Миргород, Павлоград, Кузнецовськ (наразі Вараш), Сарни, Долина, Тростянець, Новояворівськ та селище Добротвір. У жовтні 2015 році відбулися перші

Установчі збори Асоціації, під час яких було прийнято рішення про приєднання до Асоціації міст Запоріжжя та Бурштин [1].

Головною метою діяльності Асоціації є задоволення потреб органів місцевого самоврядування у сучасній інформації, нових технологіях, а також інвестиціях та обміні досвідом з українськими та закордонними партнерами у сфері розвитку електронного врядування та електронної демократії.

На даний час Асоціація відкритих міст реалізує дві ініціативи у сфері електронної участі – це підтримка та розвиток інтерактивної платформи «Відкрите місто» та Єдиної системи місцевих петицій.

Платформа «Відкрите місто» створена для взаємодії громадян, місцевих органів влади, комунальних підприємств, громадських об'єднань, благодійних фондів та бізнесу в процесі вирішення актуальних проблем громади та отримання необхідної інформації. Структура сайту «Відкрите місто» складається з трьох розділів:

1. «Проблеми і рішення»: передбачає можливість створювати повідомлення про проблему та відправити його відповідальним органам для вирішення. Після публікації повідомлення протягом трьох днів відповідальна особа повідомляє автора про те, що її проблема прийнята або про те, що вона закрита, обґрунтувавши чому проблему не можливо вирішити.

2. «Офіційна інформація». Це інформація про майбутні заходи, відключення світла, газопостачання, перекриття доріг, інші важливі оголошення, котрі публікують представники міських рад.

3. «Корисні об'єкти»: карта міста з позначеними різного роду установами, закладами, історичними та туристичними об'єктами, зонами вільного Wi-Fi та паркування, інше [1].

Єдину систему місцевих петицій створено у рамках програми «Електронне урядування задля підзвітності влади та участі громади» (EGAP). Мета створення системи – допомога органам місцевого самоврядування, шляхом надання їм технічної та нормативної бази для запровадження високого рівня щодо подання електронних петицій. Партнерами програми також розроблена відповідна нормативно-правова база із визначенням вимог до електронної ідентифікації громадян, збору підписів, переліку інформації, що збирається про особу тощо [1].

2) «Розумне місто» – це електронна платформа, що пропонує містам активацію обраних сервісів, які сприяють самоврядуванню з одного боку, і ефективному е-урядуванню – з іншого. Особливість порталу полягає у великому асортименті попередньо розроблених е-технологій. Заснований у квітні 2016 року [4].

Загалом проект є багатофункціональним та містить такі модулі: 1) заявки житлово-комунальному господарству; 2) петиції; 3) електронні послуги (виконується завдяки співпраці з порталом державних послуг iGov);

4) публічні фінанси: інформація про видатки, які здійснюються розпорядниками і одержувачами бюджетних коштів громади чи міста; 5) відкритий бюджет; 6) розумне об'єднання співмешканців багатоквартирного будинку; 7) реєстр ліків; 8) електронні закупівлі (доступ до інформації про закупівлі міста чи громади, інтегрований з ProZorro); 9) донорство крові; 10) новини міста; 11) опитування [4].

Таким чином, розглянувши детально проекти «Розумне місто» та Асоціація відкритих міст є можливість сформулювати підґрунття для емпіричного дослідження, проведене науково-практичною лабораторією «Студія Стратегічних комунікацій» Національного університету «Острозька академія». Основна мета дослідження: продемонструвати рівень втілення концепції електронної участі в різних містах України на базі платформ Асоціації відкритих міст та Розумне місто.

Основними методами, які використовувались у дослідженні були метод моніторингу (проведення низки однотипних замірів досліджуваного об'єкта і подальший аналіз, оцінка, порівняння отриманих результатів для виявлення певних закономірностей, тенденцій, змінних і їх динаміки), а також метод контент-аналізу (полягає у фіксації певних одиниць вмісту, який вивчається, а також у квантифікації отриманих даних).

Об'єктом дослідження виступають проекти «Розумне місто» та Асоціація відкритих міст. Предметом дослідження є отримання статистичних даних щодо реалізації технологій електронної участі громадян у конкретних містах України через офіційні веб-сайти проекту «Розумне місто» та Асоціації відкритих міст.

Хронологічні межі дослідження: з 1 січня 2016 року до 30 березня 2018 року. Періоди дослідження були розбиті за роками.

Для проведення дослідження нами була сформована вибірка міст, яка включає в себе чотири міста з двох областей України, а саме Рівненської та Хмельницької. Вибірка формувалася з погляду на те, яка саме платформа електронної участі працює в місті. Оскільки місте, де одночасно б працювали дві платформи дуже мало, для дослідження проекту «Розумне місто» з Рівненської області були обрані міста Рівне та Острог, а з Хмельницької – Нетішин та Славута, а для моніторингу Асоціації відкритих міст з Рівненської області обрали Вараш та Сарни, з Хмельницької – Славута та Хмельницький.

Суть дослідження полягала в тому, що за визначений період часу нами була підрахована кількість повідомлень від громадян та публікацій від влади на офіційних веб-сайтах «Розумного міста» та Асоціації відкритих міст у конкретних чотирьох містах, відповідно до таких технологій електронної участі як «Е-звернення» та «Е-Петиції», а також проаналізовано їх зміст. Далі представлені результати дослідження.

Спочатку розглянемо повідомлення в категорії «Е-звернення» (далі як приклад е-звернень розглядатимуться заявки до житлово-комунальних

господарств) на сайті «Розумного міста», що представлені в табл.1.

Табл. 1. Кількість залишених повідомлень на сайті «Розумне місто» в категорії «Е–звернення»

Місто Період	Рівне	Острого	Нетішин	Славута
1.01.2016 – 31.12.2016	1178	1403	2300	–
01.01.2017 – 31.12.2017	2673	2425	1053	–
1.01.2018 – 30.03.2018	77	118	636	–

Загалом, у місті Рівне зареєстровано 3928 заявок, в Острозі – 3946, у Нетішині – 3989 і лише в місті Славута за період включення до проекту не зафіксовано жодної заявки, що свідчить про надзвичайно низький рівень реалізації технологій електронної участі в цьому місті. Зміст поданих заявок стосуються ремонту дороги, проблем бездомних тварин та з вивозом сміття. Також наявна тема про облаштування зон відпочинку.

Результати моніторингу е–звернень на сайті Асоціації відкритих міст представлено в табл.2.

Табл. 2. Кількість залишених повідомлень на сайті Асоціації відкритих міст в категорії «Е–звернення»

Місто Період	Вараш	Сарни	Хмельницький	Славута
1.01.2016 – 31.12.2016	2	–	34	10
01.01.2017 – 31.12.2017	–	–	32	0
1.01.2018 – 30.03.2018	–	–	31	2

За результатами моніторингу веб–сайту Асоціації відкритих міст можна зробити висновок, що вона є не надто розповсюдженою, зокрема у Рівненській області. Найбільші показники заявок надходять від жителів міста Хмельницький щодо питання ремонту доріг та утилізації сміття. Якщо говорити про Рівненську область, то можна відзначити, що деяка частина заявок надходила раніше, зокрема у 2015 році, але після 2016 року кількість їх скоротилася практично до нуля. Варто відзначити, що місто Сарни є одним із міст–засновників Асоціації, проте як показує практика містяни не активно користуються цим ресурсом для вирішення своїх проблем.

Наступна категорію «е–петиція» характеризує замученість громадян до ініціювання власних рішень для органів державної влади. Кількість

петицій на сайті «Розумне місто» представлена у табл.3.

Табл. 3 Кількість залишених петицій на сайті «Розумне місто» в категорії «Е–петиції»

Місто Період	Рівне	Острого	Нетішин	Славута
1.01.2016 – 31.12.2016	–	1	11	1
01.01.2017 – 31.12.2017	–	6	1	–
1.01.2018 – 30.03.2018	–	4	3	–

Як свідчать результати моніторингу е–петицій, що розміщені на сайті «Розумного міста», цією технологією користуються далеко не всі і доволі нечасто. Наприклад, у місті Рівне не було подано жодної петиції. Можна аргументувати це тим, що у Рівному активно використовують е–петиції на іншому ресурсі, зокрема на сайті міської ради. У Славуті була подана лише одна петиція з 2016 року та на теперішній момент направлена в архів. В місті Острозі прослідковується тенденція збільшення кількості петицій за роками, в той час як у Нетішині ситуація складається навпаки. Тематика петицій схожа із тематикою звернень, це благоустрій доріг, проблема бродячих тварин та проблема конструктивного відпочинку.

Оскільки Асоціація відкритих міст також займається розвитком Єдиної системи місцевих петицій, то моніторинг е–петицій проводився саме на цьому сайті. Дані представлені у табл.4.

Табл. 4. Кількість залишених петицій Асоціації відкритих міст у Єдиній системі місцевих петицій

Місто Період	Вараш	Сарни	Хмельницький	Славута
1.01.2016 – 31.12.2016	0	–	44	4
01.01.2017 – 31.12.2017	6	–	8	1
1.01.2018 – 30.03.2018	2	–	7	0

Як свідчать дані, місто Сарни знову не користується власно створеними ресурсами. У період з 2016 року до 2018 року не було подано жодної петиції. Якщо у випадку із зверненнями за попередній 2015 рік можна було виокремити декілька, то тут петиції за цей період взагалі відсутні. Незначна кількість петицій і від жителів міста Вараш – всього вісім, дві з яких знаходяться на розгляді, та від жителів Славуті – п'ять петицій. Найбільше електронних петицій було подано протягом 2016 року жителями міста Хмельницький

– 44 петиції, всі вони були підтримані. Щодо тематики петицій, то це благоустрій, будівництво, транспорт, дороги, освіта, а також екологія.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отож, за результатами нашого дослідження ми можемо зробити деякі висновки про те, яким чином Асоціація відкритих міст та проект «Розумне місто» забезпечують реалізацію електронної участі громадян у їх містах. Насамперед, варто наголосити на тому, що проекти мають абсолютно різні підходи до реалізації технологій електронної участі громадян, хоча і ставлять перед собою однокі цілі. Це проявляється не лише в структурі їх сайтів, але і в інформаційному наповненні та інтерактивності між мешканцями міст та представниками влади. Оскільки «Розумне місто» передбачає наявність значно більшої кількості модулів, це робить його більш інформаційно наповненим. Проте в підсумку, ми можемо стверджувати, що технології електронної участі громадян все ж таки реалізуються в тій чи іншій мірі в обох проектах.

Втім, розвиток технологій електронної участі громадян до вирішення важливих управлінських питань важливо дотримуватись низки рекомендацій: а) необхідна систематична оцінка рівня залучення громадян до процесу прийняття управлінських рішень; б) варто модернізувати нормативно-правову базу регулювання електронної участі в Україні; в) визначити пріоритетні напрями у розвитку технологій електронної участі громадян; г) здійснювати промоушн технологій електронної участі громадян через засоби масової комунікації.

Список використаних джерел

1. Асоціація відкритих міст, 2018. 'Відкрите місто. Єдина система петицій'. [online]. Доступно: <http://opencity.in.ua/aboutassn#r=UA>. [Дата звернення 12 листопада 2018].
2. Британська Рада в Україні, Лабораторія законодавчих ініціатив, Асоціація «Соціально-Економічні Стратегії та Партнерства», 2012, 'Участь громадськості у процесі прийняття рішень на місцевому рівні', Київ: *Ленвіт*.
3. Грицяк, НВ., Соловйов, СГ., 2015. 'Електронна демократія', Київ: *Видавництво Національної академії державного управління*.
4. Інформаційна система «Розумне місто», 2018. 'Розумне місто: всеукраїнська платформа електронного врядування та демократії'. [online]. Доступно: <https://rozumnemisto.org/>. [Дата звернення 14 листопада 2018].
5. Кулик, СМ., Кравчук, ОС., 2011. 'Електронне урядування в Україні та зарубіжний досвід у цій сфері', *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Серія «Міжнародні відносини»*, 20, с.100–103.
6. Мезенцев, АВ., 2015. 'Електронне урядування, електронна демократія – підходи до визначень', *Теорія та практика державного управління*, Вип.1., с.64–69.
7. Ротар, Н., 2005. 'Місцеве самоврядування в Україні: теорія та практика реалізації конституційно-правових засад', Львів: *ПАІС*.
8. East Europe Foundation within the Swiss-Ukrainian E-Governance for Accountability and Participation (EGAP), 2016. 'Аналітичні записки з ефективного е-урядування. Випуск 1: Законодавчі аспекти електронної демократії в Україні'. [online]. Доступно: <file:///D:/Documents%20and%20Settings/user/%D0%9C%D0%BE%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8B/Downloads/EGAP%20Policy%20Brief%20EGov%20U KR%20No1.pdf>. [Дата звернення 6 листопада 2018].

9. 'Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD)', 2001, *Citizens as Partners. Handbook on Information, Consultation and Public Participation in Policy-making*. [online]. Available at: <http://www.internationalbudget.org/wpcontent/uploads/Citizens-as-Partners-OECD-Handbook.pdf> [Accessed 4 November 2018].

10. Susa, I and Grönlunde, A., 2012. 'Participation research: Systematizing the field', *Government Information Quarterly*, 29 (3), p.373–382.

11. 'United Nations E-government Survey', 2016, *E-government for Sustainable Development. Nations*, New York. [online]. Available at: <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-EGovernment-Survey-2016> [Accessed 1 November 2018].

References

1. Asociacija vidkrytyh mist, 2018. 'Vidkryte misto. Jedyna systema petycij (Open City. Unified system of petitions)'. [online]. Dostupno: <http://opencity.in.ua/aboutassn#r=UA>. [Data zvernennja 12 lystopada 2018].
2. Brytanska Rada v Ukraini, Laboratorija zakonodavchych iniciativ, Asociacija «Social'no-Ekonomichni Strategii» ta Partnerstva», 2012, 'Uchast' gromads'kosti u procesi pryjnjattja rishen' na miscevomu rivni (Public participation on decision making processes at the local level)', Kyi'v: *Lenvit*.
3. Grycjak, NV., Solovjov, SG., 2015. 'Elektronna demokratija (E-democracy)', Kyi'v: *Vydavnytstvo Nacional'noi akademii derzhavnogo upravlinnja*.
4. Informacijna sistema «Rozumne misto», 2018. 'Rozumne misto: vseukrai'ns'ka platforma elektronnoho vryaduvannja ta demokratii' (Smart city: Ukrainian platform for e-governance and democracy). [online]. Dostupno: <https://rozumnemisto.org/>. [Data zvernennja 14 lystopada 2018].
5. Kulyk, SM., Kravchuk, OS., 2011. 'Elektronne urjaduvannja v Ukraini ta zarubizhnyj dosvid u cij sferi (E-government in Ukraine and foreign experience in this area)', *Naukovyj visnyk Volyn's'kogo nacional'nogo universytetu im. Lesi Ukrainky. Serija «Mizhnarodni vidnosyny»*, 20, s.100–103.
6. Mezjencev, AV., 2015. 'Elektronne urjaduvannja, elektronna demokratija – pidhody do vyznachen' (Electronic Governance, Electronic Democracy – approaches to definitions)', *Teorija ta praktyka derzhavnogo upravlinnja*, Vyp.1., s.64–69.
7. Rotar, N., 2005. 'Misceve samovryaduvannja v Ukraini: teorija ta praktyka realizacii' konstitucijno-pravovyh zasad (Local Self-Government in Ukraine: Theory and Practice of Implementation of Constitutional and Legal Foundations)', L'viv: *PAIS*.
8. East Europe Foundation within the Swiss-Ukrainian E-Governance for Accountability and Participation (EGAP), 2016. 'Analitichni zapysky z efektyvnogo e-urjaduvannja. Vypusk 1: Zakonodavchi aspekty elektronnoi demokratii' v Ukraini (Analytical notes on effective e-governance. Issue 1: Legislative Aspects of Electronic Democracy in Ukraine). [online]. Dostupno: <file:///D:/Documents%20and%20Settings/user/%D0%9C%D0%BE%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8B/Downloads/EGAP%20Policy%20Brief%20EGov%20U KR%20No1.pdf>. [Data zvernennja 6 lystopada 2018].
9. 'Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD)', 2001, *Citizens as Partners. Handbook on Information, Consultation and Public Participation in Policy-making*. [online]. Available at: <http://www.internationalbudget.org/wpcontent/uploads/Citizens-as-Partners-OECD-Handbook.pdf> [Accessed 4 November 2018].
10. Susa, I and Grönlunde, A., 2012. 'Participation research: Systematizing the field', *Government Information Quarterly*, 29 (3), p.373–382.
11. 'United Nations E-government Survey', 2016, *E-government for Sustainable Development. Nations*, New York. [online]. Available at: <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-EGovernment-Survey-2016> [Accessed 1 November 2018].

* * *